

1897'DE ERZURUM

Ali CEVAD*

Çev. Prof.Dr.Ramazan ÖZEY**

Erzurum Şehri: Osmanlı Asyası'nın kuzeydoğusunda ve Rusya sınırı yakınında yeralan Devlet-i Aliye'nin en mühim vilayetlerinden aynı adlı bulunan vilayetin idari merkezi ve Osmanlı Asyası'nın birinci derece şehirlerinden birisidir.

39 derece 15 dakika kuzey enlemi ve 39 derece 55 dakika doğu boylamında yer alır. Şehir, 10 km. genişliğinde büyükçe bir arazi üzerinde kurulmuştur.

Şehir, deniz seviyesinden 2065 m. yükseklikte bir yerde ve şehir seviyesinden 1000 m.daha yüksek bir dağın eteğinde ve kuzeybatı yönü hariç, diğer yönlerinden dağ silsileleri ile kapalı bir ovada yer almış olup, 50 mahalle ve 2736 haneye sahiptir.

Şehir, gerek askeri mevki önemi ve gerekse ticaret açısından haiz olduğu kıymeti hasebiyle Osmanlı Asyası'nda yeralan büyük ve mühim beldelerden birisidir.

Şehrin ortasında en yüksek yerde İç Kalesi ve bunun etrafında sur ile çevrili bulunan kasabası ve surun dışındaki dört mahallesi itibariyle üç kısımdır.

Erzurum şehrinin ismi, Erzen-i rum isminden değiştirildiği ve bunun da o civarda Erzen adında bir kaç mevkiinin bulunmasında ileri geldiği coğrafya kitaplarında kayıtlıdır.

Erzurum'da büyük ve küçük 65 kadar cami vardır ki bunlardan Lalapaşa ve Ulu Camii ve Çifte minareli denilen ve nakışlı ve süslü bulunanları bilinenlerdir. Bundan başka 15 tekke, 100 medrese, bir bab mükemmel askeri dairesi, cephane, ıslahhane ile üç pazarı ve askeri ve mülki rüşdiye

* Bu makale; 1897 yılında, Dersaadet'de (İstanbul'da), Mahmut Bey Matbaası tarafından yayınlanan, Toptaşı Askeri Rüşdiye ve Üsküdar Mülkiye İdadi Mektebi Coğrafya Muallimi Kolağası Ali Cevad'ın "Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati" adlı kitabın, 1 Cildinin 55-60 sayfalarında yeralan "Erzurum" maddesi bölümünden, aslına uygun kalinarak, Günümüz Türkçesi'ne çevrilip, sadeleştirilerek hazırlanmıştır.

** Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Bölümü, İstanbul.

mektepleri ile askeri ve jandarma kışlaları, 13 han, bir umumi bahçe, 3300 mağaza ve dükkan, 778 hububat korumasına mahsus depo, 49 değirmen, 10 fırın vesaire vardır.

Şehir, önceleri mamur ve şimdikinden birkaç misli nüfusu olduğu halde, gerek savaşılar tabi olması ve gerekse arazi hareketleri sebebiyle önceki mamurluğu günbegün kaybolmuş ve ordu merkezinin Erzincan'a nakli sebebiyle doğal olarak nüfusu dahi azalmıştır. Şimdiki halde nüfusu 27.000 dolayındadır.

Erzurum şehri, Hz.Ömer ibni Hattab (r.a.)'ın halifeliği döneminde İslâm topraklarına dahil olduğu halde bir aralık Acemlerin eline geçmiş ve Hakan Cennetmekân Yavuz Sultan Selim Han'ın saltanat günlerinde Çaldıran zaferi sonrasında Osmanlıların eline geçmiştir.

Erzurum'un kışı şiddetli ve sekiz ay kadar devam eder. Sıcaklığı ise azdır. Enlem derecesi Berlin şehrine benzer olmasına rağmen, bazan sıcaklık miktarının -34 dereceyi gösterdiği nadir olaylardan değildir. Binaenaleyh şehrin sıcaklık derecesi, yaz mevsimi esnasında ortalama 15 ile 25 derece arasındadır.

Erzurum Vilayeti: Osmanlı Asyası'nın kuzeydoğusunda, Rusya ve İran devletleri sınırında yer almış olup, güneyden Van ve Bitlis vilayetleri, doğudan Rusya ve İran devletleri memleketleri, kuzeyden Trabzon, batıdan Mamurat-ül aziz (Elazığ), Diyarbekir ve Sivas vilayetleri ile çevrilidir.

Erzurum vilayeti, eyalet halinde iken, Osmanlı Asyası'nın bilcümle doğu kısmını içine alarak gayet geniş bir arz kıtasını işgal ettiği halde, biraz sonra 6 kadar vilayete ayrılmıştır.

Bugün (1897) mevcut bulunan; Van, Hakkari, Bitlis, Mamuratü-l aziz, Dersim vilayetleri, Erzurum vilayetinden ayrılmıştır.

Şimdiki halde Erzurum vilayeti 76.720 km².dir ki, bunun 25.500 km².si ziraat, 15.869 km².si bağ ve bahçelik, 35.360 km².si dağlık, çayırılık ve ormanlıktır.

Genel olarak Erzurum vilayetinde, 344.922'si erkek ve 300.780'i kadın olmak üzere toplam 645.702 nüfusu mevcuttur.

Erzurum vilayetinin dağlarının manzarasını tarif için vilayetin kuzeybatı sınırından başlayıp batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru devam ederek bakmak gerekir.

Kuzeybatı sınırında yer alan Karadeniz silsilesi şubelerinden olan birbirine paralel iki silsile, Çoruh ve Fırat nehirleri havzalarını yekdiğerinden ayırmışlardır. İşbu silsilelerin yüksek noktalarını 4000 m.yüksekliğe malik bulunan Kaşgar dağıdır.

Daha aşağıda Erzurum ve Trabzon vilayetlerini birbirinden ayıran diğer iki silsile daha mevcuttur ki bunlar Soğanlı ve Gavur adlı dağlardır.

Orta bölümde ve Erzurum sancağı dahilinde Girceli yahut Kargapazarı adlı dağ ile Erzurum şehrinin bulunduğu dağlar mevcuttur ki işbu dağların yüksek noktası 2200 m. yükseklikte olan Deveboynu'dur. Erzurum'un kuzeyindeki Gökdağ ise 3300 m.yüksekliğe maliktir.

Velhasıl 3000 m. yüksekliği olan ve Fırat'ın kaynağına sahip olan Dumlu yaylasını oluşturan Dumlu dağ ile adigeçen silsileler asıl Fırat silsilesi denilen dağlara ve o vasıta ile dahi asıl silsileyi teşkil eden Karadeniz silsilesine bağlantı sağlamışlardır.

Vilayetin güney cihetinde gayet yüksek Bingöl silsilesi devam eder. Adigeçen silsile Bayezid'in güney cihetinde Masis ve diğer adı Ararat olan Ağrı dağından devamla batıya doğru yönelir ve kesilmeksizin bütün sancağı kuzey ve güney silsile ve şubeleri ile doldurarak Pasin kazasının kuzeydoğu ve Kığı ile Hınıs kazalarının güney sınırlarını teşkil eder.

Bingöl yığınının ortalama yüksekliği 2000 m.olup Aras nehri kaynağını 2000 m.den alır.

Anadolu'da bilcümle dağ silsilelerinin doğduğu ve şubesi olan Ağrı dağı 5.418 m.yüksekliğe haiz ve daimi buzullarla kaplı olup bu cihette bulunan tepelerin cümlesine hakimdir. Bayezid ovasının 8 km.doğusuna kadar dağıttığı volkan püskürükleriyle siyah görünüşüne dehşet veren o azametli porfir yığınının sema kubbesine temas etmiş gibi görünüşe sebebiyet veren yükseklik harikulâdesi ile derin ve tehlikeli uçurumları akıllara hayret vermektedir.

Masis'in başlıca tepeleri Bayezid sancağının kuzeyinde yeralan Çarsula dağı 3000 m., güneyinde Aladağ 3000 m.dir.

Vilayet dahilinde yeralan ve aynı silsileye mensup olan Şiran ve Tektab dağının yükseklikleri pek aşağı değildir.

Erzurum vilayetinde akan nehirler kaynakların Erzurum yaylası ile dağların yüksek yerlerinden almaktadır.

Adigeçen akarsuların başlıcaları doğu ve batı adıyla başlıca iki koldan oluşan Fırat ile Çoruh ve Aras nehirleri ve bunların bilinen ve meşhur kollarından ibarettir.

Fırat nehrinin doğu kolu yahut Murat suyu Masis dağlarının yüksek noktalarından biri olan Aladağ'dan doğarak 8 km.de Diyardin kasabasına ulaşır ve orada meşhur ve doğal bir köprü altından geçtikten sonra Karakilise ve Eleşkirt ve kazaları hududunu takip eder ve Seydihan suyunu alır. Anıbab kazasını bir baştan öbür başa kadar suladıktan sonra güney

hududunda Erzurum vilayetini terkederek, Diyarbakir, Mamuratü-l aziz (Elazığ) ve Bitlis vilayetleri hududuna girer.

Bingöl dağı adıyla isimlendirilmiş olan silsilenin oluşturduğu geniş yayla, çok sayıda tatlı sularla sulanan bir meraya sahiptir ki adıgeçen sular Hınıs kazasını sulayan Hınıs suyu ile kazanın başlıca bir vadisinde toplandıktan sonra Murat'ın başlıca bir kolu olur.

Hınıs kazasında Akdağ'ın eteğinde dairevi şekilli ve gayet derin ve balığı çok bir göl mevcut olup Ahır gölü ismiyle anılır. Bu gölden çıkan bir derecik bir çok suları aldıktan sonra Heftürenk ismiyle Şeyh Şirvan ve Cevban köylerinde akarak Hınıs çayı gibi Doğu Fırat'a dökülür.

Batı Fırat'a Karasu dahi derler. İşbu nehir önem ve büyüklük yönüyle vilayeti sulayan bütün nehirlerin üstündedir. Karasu'nun kaynağı, Erzurum civarında ve Dumlu yaylada yeralan Dumlu pınarıdır. İşbu pınarı havi olduğu su gayet berrak ve yaz mevsiminde bile buz tutma derecesinde bulunur. Buradan itibaren 11. km.ye kadar Fırat nehri sayısız ufak tefek sular alır ise de, Ova kazasının merkezi olan İlica mevkiine kadar mecrası gayet zayıftır. Sonra Ovacık suyunu alır. Tercan kazasını bir baştan öbür başa kadar geçerek Tuzla ve daha bazı suları alarak Erzincan sancağına dahil olur. Erzincan, Kemah, Kuruçay kazalarını sular. Başlıca Mercan suyunu aldıktan sonra Sivas vilayetine dahil olur.

Fırat'tan sonra vilayetin meşhur nehri Çoruh'dur. Çoruh (Çoruk), kaynağını İspir kazası dağlarından alarak 64 km.kadar batıya doğru akar ve birçok meşhur kolları alır. Sonra kuzeye dönerek Bayburt kazasından geçerek bu ikinci istikamette dahi 6 km.kadar mesafe kateder. Bayburt civarında, Bayburt-Erzincan kazaları müşterek sınır noktasından doğan bir mühim kolu alır. Sonra nehir istikameti daima doğuya yönelerek Rusya hududuna dahil olur. çoruh'un 270 km.devam eden mecrasında aldığı kolları meyanında Saman suyu, Tortum suyu vesaire zikrolunabilir.

Aras çayı kaynağını Bingöl dağının kuzey yamaçlarından alarak doğuya doğru akar. Ve bir hayli kolları ve Hasankale çayını alarak Rusya hududuna dahil olur.

Erzurum vilayetinde yeralan göllerden Bayezid'in 40 km.kuzeybatısında ve Sinek dağı eteğinde yeralan 50 km.genişliğinde Balık gölü sayısız cinslerde gayet makbul balıkları havidir ki avlanma gelirleri yılda 1 milyon franka ulaşır. İşbu gölden başka buldukları yaylaya çokluğundan dolayı, Bihgöl ismini vermiş olan Bingöl tepe ve eteklerinde saçılmış ve ortalama 100 bin hektar bir yer kaplamış olan göllerin genel görünüşü İsviçre memleketini hatırlatmaktadır. İşbu

saymakla bitmez göllerin 40 kadarı gayet berrak ve saf suya haiz olup içlerinde çokça balık avlanır.

Arazi Ürünleri: Vilayet birinci derecede verimli olup, her çeşit hububat ihtiyaç duyulduğu kadar yetişir. Vilayette yetiştirilen buğday sarıbaş, arpa, çavdar, keten tohumu, darı, mercimek, ceviz gibi mahsulün yıllık miktarı 33.733.000 şinik ve özellikle bakla, tütün, zeytin, soğan, pirinç, kokoroz (mısır buğdayı), patates, fındık vesair sebzenin mikarı yıllık 61 milyon kiyeye ulaşmaktadır.

Ormanlar ve Madenler: Vilayetin başlıca ormanlarını merkez vilayetin 65 km.batı semtinde yer alan Şevan deresi ve Altınkaş ormanlarıdır ki yüzölçümü 25 bin dönümdür. Ve Rusya hududunda yer alan Narman ve Tortum ormanları ise 352 dönümü aşar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş arazisinin bol kudretinin bahşeylediği servet ve tabiatın bir kısım mühimmede Erzurum vilayetinin toprağında saklı sayısız madenlerden ibaret olduğu son yıllarda ortaya çıkmıştır. Vilayetin altın, gümüş ve demir madenleri çok zengin olup, bunlardan Çoruh'un mecrasındaki maden, Büyük İskenderi'in hırs ve tamahını celbetmiş ve maden vesairesi mukaddes kitaplarda dahi zikredilmiştir.

Bunlardan başka dağlık yerlerde tuya (çinko), arsenik, kireçtaşı vesaire dahi bulunmaktadır. Evvelki tarihlerde bazılarında Erzurum dağları altın, gümüş, bakır, demir madenleri adına mensub olarak zikrolunmuştur.

Ehil Hayvanlar: Vilayetin ehil hayvanları büyücek bir yekün teşkil eder. Yani öküz, inek, at, merkep, ester (katır), koyun, keçi ve mandadan ibaret olan zikredilen hayvanların miktarı 22.964.461 başa ulaşır.

Ticaret: Vilayetin en mühim ticareti Avrupa-İran için transit suretiyle olup 20 ile 25 milyon franktır.

Vilayetin ihracatı, hayvanlar, hububat, kürk, pamuklu dokuma ve yünlü dokuma vesairenden ibaret olmak üzere 30 milyondur. İthalatı ise 60 milyon kuruş dolayındadır.

İdari Bölünüşü: Erzurum vilayeti; Merkez sancağı - Erzincan - Bayezid adıyla 3 livaya ve 17 kaza ve 150 nahiyeye ayrılmıştır. Vilayetin idari bölünüşü aşağıdaki cedvelde gösterilmiştir;

<i>Sancak Adı</i>	<i>Kaza Adı</i>	<i>Kaza Merkezi</i>	<i>Nahiye Adı</i>
ERZURUM	Erzurum	Erzurum	16
	Ova	Ilıca	Erzurum ile
	Kığı	Kığı	16
	Tercan	Mamahatun	13
	Hınıs	Hınıs	13
	Tortum	Nihah	13
	Keskim	Ögden	6
	Pasin	Hasankale	17
ERZİNCAN	Erzincan	Erzincan	12
	Refahiye	Melikşerif	6
	Kuruçay	Hanköy	5
	Kemah	Kemah	7
	Bayburt	Bayburt	15
	İspir	İspir	13
BAYEZİD	Bayezid	Bayezid	3
	Diyadin	Diyadin	1
	Karakilise	Karakilise	3
	Eleşkirt	Toprakkale	5
	Antab	Totan	1